

»NA NAJLEPŠE MORJE NA SVETU, NA JADRAN«.
 PROCESI TURISTIČNEGA RAZVOJA SEVERNEGA JADRANA
 PRED PRVO SVETOVNO VOJNO IN PO NJEJ:
 PRIMER ČEŠKE IN ČEŠKOSLOVAŠKE*

*

Petra KAVREČIČ

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
 e-mail: petra.kavrecic@zrs.upr.si

Borut KLABJAN

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
 e-mail: borut.klabjan@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Pričujoči prispevek na primeru Češke in kasneje Češkoslovaške obravnava procese turističnega razvoja na območju severnega Jadrana pred prvo svetovno vojno in po njej. Na podlagi novih modnih trendov so se, zlasti od druge polovice 19. stoletja dalje, obmorski kraji tedanje Avstro-Ogrske pričeli razvijati kot uspešne turistične destinacije. Interes v vlaganje v turistično infrastrukturo in izrabo njenih uslug je kazalo tudi območje, ki je bilo med gospodarsko najrazvitejšimi v habsburški državi, tj. Češke. Na podlagi izpostavljenih podatkov lahko sledimo velikemu obisku letovišč, kot so Gradež, Portorož, Opatija in drugi. Med temi so bili obiskovalci iz Češke med najbolj številnimi, med drugim tudi v investicijah turističnega tipa (hoteli, gostišča). Po prvi svetovni vojni je kljub spremenjenim geopolitičnim razmeram odnos in interes sedaj Češkoslovaške za obisk tega območja še naprej prisoten.

Ključne besede: turizem, severni Jadran, Istra, Gradež, Kvarner, Trst, Češka, Češkoslovaška, druga polovica 19. stoletja, obdobje po prvi svetovni vojni

* Prispevek je nastal v sklopu mednarodnih bilateralnih projektov med UP ZRS (vodja dr. Jože Pirjevec) in Filozofsko fakulteto Karlove univerze v Pragi (vodja dr. Jan Pelikán) z naslovoma Med Sredozemljem in srednjo Evropo (št. projekta BI-CZ/06-07-024) ter Čehi in Slovenci v spremembah Evrope 20. stoletja (št. projekta BI-CZ/10-11-002).

»SUL PIÙ BEL MARE DEL MONDO, SULL'ADRIATICO«.
 I PROCESSI DELLO SVILUPPO TURISTICO NELL'ALTO ADRIATICO
 PRIMA E DOPO LA PRIMA GUERRA MONDIALE: IL CASO DEI PAESI
 DELLA CORONA BOEMA E DELLA CECOSLOVACCHIA

SINTESI

Il presente contributo prende in esame i processi dello sviluppo turistico nella regione dell'Alto Adriatico prima e dopo la prima guerra mondiale, soffermandosi sul caso dei paesi della Corona boema e, successivamente, della Cecoslovacchia. Sulla scia delle nuove mode, le località costiere dell'allora Austria-Ungheria iniziarono a svilupparsi, soprattutto a partire dalla seconda metà del XIX secolo, come mete turistiche di successo. L'investimento nell'infrastruttura turistica e l'utilizzo dei suoi servizi hanno presentato un fattore di interesse anche per una delle regioni economicamente più sviluppate dello stato asburgico, la Boemia. Sulla base dei dati a disposizione, è possibile seguire la massiccia affluenza verso le località di villeggiatura quali Grado, Portorose, Abbazia, ma non solo. I visitatori cechi erano tra quelli più numerosi, tra l'altro anche quando si trattava di intraprendere investimenti di tipo turistico (hotels, pensioni). Dopo la prima guerra mondiale, nonostante la trasformazione degli assetti geopolitici, l'interesse e l'approccio dell'ormai Cecoslovacchia verso questa regione rimangono immutati.

Parole chiave: turismo, Alto Adriatico, Istria, Grado, Quarnero, Trieste, Boemia, Moravia, Slesia, paesi della Corona boema, Cecoslovacchia, seconda metà del XIX secolo, primo dopoguerra

UVOD

Prostor severnega Jadrana¹ so že v predindustrijski dobi obiskovali popotniki, romarji, avanturisti in raziskovalci, ki so te kraje odkrivali zaradi njihovih zgodovinsko-arheoloških ostankov, naravnih znamenitosti ali iz verskih namenov. Cestne povezave so v večini primerov peljale preko Krasa na Dunaj ali v Trst ter preko Pivke proti Reki in Dalmaciji. Pri opisih popotnikov dobimo le skope informacije, kar lahko kaže na manjše zanimanje za obisk tega območja (Carmichael, 1991, 41). Večje zanimanje potnikov lahko opazimo v jadranskih pristaniščih, kjer so se popotniki na poti iz Benetk proti Levantu ustavljali v istrskih pristaniščih. Tako pri

¹ Raziskava se v glavnem omejuje na vzhodni severni Jadran, ki je tu mišljen kot območje, ki sega od Gradeža do Kvarnerskega zaliva. Primerjaj Gombač, 2007.

številnih opisih srečamo krajše zabeležke o Kopru, Pulju in Rovinju. Nekateri, kakor na primer William Lithgow, ki je leta 1609 na poti iz Benetk proti Dalmaciji zaradi grdega vremena in močnega vetra bil prisiljen pristati v poreškem pristanišču, je v svojih opisih zabeležil, da je obalno območje Istre, ki je pripadalo Beneški republiki, bogato z žitom, vinom in različnimi vrstami sadja. Koper (Justinopoli) naj bi videl nedaleč iz pristanišča in ga opiše kot mesto v slabem stanju (ruševine), ki je nekdanj bilo pomembno mesto, a v tem času propada (Levental, 1989, 66). Podobno se je zgodilo z ladjo, na kateri je potoval George Wheler iz Benetk proti Grčiji leta 1675, ki se je zaradi vetra morala zasidrati v Pulju in je pot nadaljevala šele naslednji popoldan. Na poti iz Benetk proti vzhodnemu Jadranu so z ladjo pristali na istrski obali, na otoku Sv. Andreja (danes Crveni otok), kjer je bil po njegovih opisih samo frančiškanski samostan (Levental, 1989, 154).

Gradež je v dobi, ko se še ni razvil kot turistična destinacija, privabljal zlasti kulturnike in tiste, ki so se zanimali za arheološka izkopavanja, saj so od konca 18. stoletja tu odkrivali rimske ostanke Ogleja. V 19. stoletju so številni novinarji, literati, pisatelji in profesorji obiskali Gradež, ko se je šele pričel razvijati v morskó zavetišče za bolne otroke in kasnejše uspešno letovišče. Jacob Christoph Herr v svojih opisih iz leta 1888 v knjigi *Ferien an der Adria* omenja Gradež kot kraj, ki se ni želel vdati svoji žalostni usodi preteklih stoletij in morju, ki je bilo večkrat razlog številnih nesreč, in se je na podlagi naravnih danosti (morje, plaža) postopoma uveljavljal kot morskó kopališče. Omenja tudi uspešno zdravljenje škrofuloznih otrok iz Trsta in Gradca. Za njegov nadaljnji turistični razvoj poudarja potrebo po večji angažiranosti v infrastrukturo, ki bo privabljala tujce (Bressan, 2001). Med češkimi popotniki, ki so se mudili v severnojadranskem prostoru in pisno zabeležili svoje poglede, gre omeniti vsaj znanega češkega pisatelja, pesnika in najpomembnejšega časnikarja tistega časa v češkem prostoru, Jana Neruda, ki je med svojimi potovanji leta 1868 obiskal tudi primorske kraje. Že takrat je opozarjal na istrsko milo podnebje, opisoval silovito moč burje in opeval lepoto Opatije ob Kvarnerskem zalivu (Neruda, 1950, 277).

Tako je severni jadranski prostor zlasti od druge polovice 19. stoletja privabljal vedno večje število ljudi: take, ki so se tu nastanili, in take, ki so območje le prešli. Tako eni kot drugi pa so v marsičem pripomogli k turistični izrabi severnojadranskega prostora in zato predstavljajo ti podatki, ob prej naštetih elementih, izhodišče za analizo omenjene tematike. Glavni namen pričujoče študije je namreč analizirati, kako so se na podlagi moderne turistične dejavnosti razvijali odnosi med severnojadranskim na eni in češkim ter kasneje češkoslovaškim prostorom na drugi strani. Raziskava želi preverjati priljubljenost in poznavanje severnojadranskega prostora kot turistične destinacije v češkem prostoru v začetnih fazah modernega turističnega razvoja, ko je bilo obravnavano območje v okviru ene države (Avstro-Ogrske) in v naslednji fazi razvoja, ki je nastopila z razpadom nekdanje skupne države po koncu prve svetovne vojne.

Zakaj prav češko območje? Češke dežele so v nekdanji monarhiji veljale za eno izmed gospodarsko najbolj razvitih in naprednih območij ter industrijsko središče imperija (Kann, 1974, 464; Berend, 1998, 20). Zgodovinarji, ki se ukvarjajo z gospodarsko zgodovino turizma, pripisujejo hitrejši razvoj moderne turistične dejavnosti ravno deželam in državam, ki so bile gospodarsko razvitejše (Boyer, 1997; Cavalcanti, 2003; Tissot, 2003). Začetke modernih oblik turizma najdemo zato v Angliji, ki se je kot prva v Evropi industrializirala in kjer so se vzpostavili pogoji za razvoj turistične dejavnosti z vzpostavitvijo železniških povezav, investicijami lastnikov zemljišč, lokalnih podjetnikov in javnega sektorja, ki so omogočile vzpostavitev turistične infrastrukture (Battilani, 2001, 108). Sicer severnojadranskega območja po stopnji turističnega razvoja še ni možno primerjati s takrat že uveljavljenimi destinacijami, kot sta bili npr. Azurna obala ali Ligurijska riviera, vendar je na podlagi izpostavljenih izhodišč češko območje, po angleškem vzorcu, med najbolj primernimi za tovrstno analizo znotraj avstrijskega, cislajtanskega državnega okvira.

Hkrati prispevek na primeru morskega zdraviliškega in kopališkega turizma v severnojadranskem prostoru želi preveriti, ali je interes čeških in kasneje češkoslovaških investitorjev v turistično infrastrukturo in letovanje v tem prostoru bil prisoten v obdobju od začetkov modernega turističnega razvoja do obdobja, ki je sledilo prvi svetovni vojni, kjer so se pojavile nove politične in gospodarske razmere. Postavi se vprašanje, kako se je nadaljevala medsebojna interakcija na relaciji severni Jadran – srednja Evropa v času po razpadu skupnega imperija, ko je bil večji del prvega vključen v meje Kraljevine Italije, medtem ko je z združitvijo čeških dežel in drugih območij nastala nova država Češkoslovaška. Geopolitična situacija se je torej drastično spremenila. Ali je ta zarez vplivala tudi na medsebojno turistično delovanje?

V študiji je posebna pozornost namenjena nekaterim centrom, ki so zaradi svoje lege ali zaradi svojih infrastruktur ali zaradi svoje ekonomske privlačnosti predstavljali pomembne referenčne točke za turistični promet in tuje obiskovalce. Med temi gre izpostaviti predvsem Gradež, Trst, Portorož, Opatijo, Reko in kvarnerske otoke, ki predstavljajo podlago in skupni imenovalac za analizo turističnega razvoja celotnega prostora.

MODERNI TURIZEM V MORSKIH ZDRAVILIŠČIH: NOVA MODA INDUSTRIJSKE DOBE

Razvoj novih prometnih sredstev na parni pogon, ki ga je spodbudila industrijska revolucija, je predstavljal pomembno spremembo tudi za razvoj moderne turistične dejavnosti. V obdobju po industrijski revoluciji in z uvedbo parnih prometnih sredstev je potovanje postalo hitrejše, cenejše in varnejše. Kraji ob severnem Jadranu so postali dostopnejši za popotnike in za razvoj modernih turističnih dejavnosti, ki so v ta prostor zlasti proti koncu 19. stoletja začeli privabljati prve goste. V začetni fazi je

imel ta promet nujno elitistično dimenzijo in postopoma so se pojavile potrebe po organizirani infrastrukturi, ki je bila sposobna sprejemati, zadrževati in zabavati elitne goste (nastanitveni obrati, čajne hiše, gledališča, urejene sprehajalne poti) in storitve na trgu, namenjene posameznikom, ki so se iz svojega domačega okolja za preživljanje prostega časa začasno preselili v drugi kraj (Battilani, 2001, 105–106).

V industrijski dobi je bila parna prometna mreža po kopnem na območju Istre vzpostavljena z izgradnjo odcepa Južne železnice² na relaciji Pivka–Reka leta 1873, od Divače do Pulja leta 1876, od Trsta do Kozine in Hrpelja pa leta 1887. Med Trstom in Porečem je bila proga zgrajena leta 1902. Kopenska parna povezava se je razvila kasneje kot morski parni promet. Leta 1838 je Avstrijski Lloyd uvedel linijo na relaciji Trst–Mali Lošinj–Split–Dubrovnik–Kotor. Na relaciji Trst–Reka je bila leta 1844 enkrat tedensko uvedena stalna izletniška linija s postanki v Piranu, Novigradu, Poreču, Rovinju in Pulju.³ Na otoku Rabu je prvi parnik pod imenom *Croazia* pristal leta 1853 (Blažević, 1987, 42).

Vse do konca 19. stoletja je bil Gradež izredno težko dostopen in relativno izoliran. Pot do mesta je iz Ogleja vodila po vodi do izliva Natisse in preko lagunskih kanalov. Potovanje je bilo precej dolgo in naporno, saj so potnike prevažali na privatnih ribiških barkah. Šele leta 1894 je bila zgrajena železniška povezava Tržič (Monfalcone)–Červinjan (Cervignano), od Červinjana naprej je pot vodila s kočijo do kraja Belvedere in nato s parnikom do končnega cilja. Med Oglejem in Gradežem je bila čez dve leti uvedena redna parniška linija (Luchitta, 1998). Leta 1910 je bila končno vzpostavljena linija Červinjan–Belvedere–Gradež s končno postajo v kraju Belvedere, kjer so tračnice pripeljale do pomola, od koder so se potniki vkrcali na parnik.

Parne prometne povezave niso v prvi vrsti povzročile tudi nastanka turistične destinacije, saj osrednji namen izgradnje ni bil spodbujanje turistične industrije. Vendar so novi, hitrejši, varnejši in cenejši načini potovanja povečali dostopnost že obstoječih ali razvijajočih se turističnih lokalitet, kar je spodbudilo tudi njihov nadaljnji razvoj.

V 19. stoletju so v modo prihajale različne turistične destinacije, ki so služile za oddih letoviščarjev. Tako so pozimi večinoma aristokrati odhajali v klimatska letovišča na toplejši jug, poleti pa iskali svežino na severu in v Alpah.⁴ Severni Jadran pa

² Za več informacij gl. tudi Čeč, 2009.

³ Leta 1828 je bil organiziran prvi izlet za zabavo s parnikom na relaciji Trst–Pulj (Vukonič, 2005). Sicer se je tudi morski parni promet večinoma razvijal zlasti od druge polovice 19. stoletja. Pred tem so na morju prevladovala jadrnice.

⁴ Alpe in gorata območja so bila tudi priljubljena izletniška in turistična destinacija. V povezavi s češkim okoljem velja tu omeniti vsaj Čeha Jana Lega, ki je bil med najbolj zaslužnimi, da se je v Pragi ustanovila podružnica Slovenskega planinskega društva. Ta je leta 1900 tudi odprla svojo kočjo v slovenskih gorah, nad dolino Ravenske koče, Lego pa je že leta 1887 sestavil vodnik po Sloveniji in med Čehi promoviral obisk na Slovenskem (Lego, 1887).

je z bližino morja predstavljal ustrezno lokacijo za razvoj predvsem druge moderne oblike turizma, ki je prihajala v modo, in sicer morskega zdraviliškega in kopališkega turizma. Nekatere destinacije na vzhodnem severnem Jadranu so se sprva turistično razvijale v zimski sezoni (Opatija, Lošinj) in šele proti koncu 19. in na začetku 20. stoletja v poletnem obdobju, kar pa ne velja za vse tipe morskih letovišč. Portorož in Gradež sta se na primer že v prvi fazi razvila kot poletni destinaciji, kjer so promovirali zdravilne učinke toplih morskih kopeli in zmerno izpostavljanje sončnim žarkom.

V industrijski dobi so se razvile nove oziroma prišle ponovno v modo nekatere oblike potovanj in letovanj, kot na primer v termah in na morju. Nastopile so v povezavi s tehnološkim napredkom industrijske revolucije ter kulturnimi in finančnimi spremembami, ki so mu sledile (Tissot, 2003, 23). Moda termalnih in morskih letovišč se je iz Anglije, kjer se je pojavila najprej, prenesla na evropsko celino ter območje habsburške monarhije. Medicina je na podlagi svojih dognanj o učinkovitih metodah zdravljenja številnih bolezni spodbudila in tudi opravičila nastanek najprej termalnih, nato mrzlih in kasneje toplih morskih letovišč. Še v 16. stoletju je v aristokratskem imaginariju kopanje v morski vodi ali reki bil znak nekultiviranosti, ki ga je prakticiral nižji, neizobražen sloj. Aristokracija je tovrstno dejavnost obravnavala kot nemoralno početje. Šele takrat, ko je bil morju pripisan terapevtski zdravstveni učinek in so bili nekdanji predsodki ovrženi, je kopanje postopoma prešlo v prakso. V 18. stoletju, ko so ponovno odkrivali antične diskurze o zdravilnosti morske vode, je medicinska govorica začela opozarjati na pozitivne preventivne in kurativne učinke morskega zraka in mrzle vode (Urbain, 2003, 77). Če je le-ta bila še slana, je delovala še zdravilno. V Brightonu (Anglija) je med najbolj znanimi pobudniki novih praks bil dr. Richard Russel, ki je odprl zdravniško ordinacijo, in z njo doživel velik uspeh.⁵ Po njegovem mnenju je kopanje v morju učvrstilo rahitične otroke in šibke deklice ter celo pomagalo sterilnim ženskam. Na začetku 19. stoletja je poleg vode pomembno funkcijo pridobil tudi morski zrak, ki naj bi pripomogel k ozdravitvi pljučnih bolezni, zlasti nevarne tuberkuloze, ki je pestila mnoge. Medicina je glede kopanja v morju oznanjala pravila in teorije ter izoblikovala zgodovinsko odločilni moment o nadzoru in ritualizaciji neke mode (Urbain, 2003, 76).

Zdravniki so bili tudi na območju severnega Jadrana med glavnimi pobudniki prakticiranja zdravljenja po novih metodah z izpostavljanjem morskemu zraku in kopanjem v morski vodi. Za uspešen razvoj potencialne turistične destinacije pa so, poleg že omenjene izgradnje parne prometne infrastrukture, ki je povečala dostopnost letovišč, pomembno funkcijo imeli še nekateri drugi dejavniki. Skrb za urejenost in

5 Richard Russel je objavil delo z naslovom *Dissertation on the Use of Sea Water in the Diseases of the Glands*, v kateri priporoča pitje slane morske vode, kopanje v njej ter uživanje morske hrane, v kateri je koncentrirana vrlina vode (Urbain, 2003, 78).

promocijo turističnega kraja, kot je bila urejenost cest, napeljava elektrike, vodovoda, kanalizacije in javne razsvetljave ter nudenje ustreznih kapacitet za goste, je zaradi dobička, ki so se ga nadejali od turistične dejavnosti, pritegnila tako javni kot zasebni sektor. V zdraviliških krajih so skrb za promocijo, urejenost, sprostitev in zabavo prevzemala društva ter zdraviliške komisije (*Kurcommission, Commissione di cura*). Na območju severnega Jadrana so bila taka društva na primer v Strunjanu, Opatiji (*Verschönerungs-Verein des Curortes Abbazia*) in drugih krajih.⁶ Društva so skrbela za ureditev cest in sprehajališč, parkov ter za izgradnjo novih sprehajalnih poti. Zdraviliške komisije so bile ustanovljene v zdraviliških okrajih Portorož, Gradež, Opatija, Lošinj in drugod, kjer so bile tudi zakonsko določene.

POVEZAVE MED MODERNIM TURIZMOM V SEVERNEM JADRANU IN ČEŠKO PRISOTNOSTJO V OBDOBJU DO PRVE SVETOVNE VOJNE

Območje severnega Jadrana je z uvajanjem nove prakse, ki so jo spodbujali zlasti medicinski krogi, postalo zanimiva destinacija za letoviščarje, ki so iskali zdravljenje z morskimi, blatnimi, sončnimi in zračnimi kopelmi. Moderne oblike turizma so tu naletele na ugodno lego, blago klimo, morsko vodo in zrak. Tako so se nekdanji neznani kraji ravno zaradi svojih naravnih danosti razvijali v uspešne turistične kraje znotraj avstrijske monarhije (kasneje Avstro-Ogrske). Turizem je proti koncu 19. stoletja tudi na območju severnega Jadrana postajal vse bolj dobičkonosna dejavnost.

Z razvojem termalnega in morskega zdraviliškega turizma v 19. stoletju se je v habsburški monarhiji začelo slaviti in opevati zdravilne učinke klimatskih/termalnih krajev. Najprej so se razvijale termalne destinacije kot Mariánské Lázně in Karlovy Vary. Njihov uspeh je vplival tudi na razvoj nekaterih kopaliških krajev na avstrijski in ogrski obali, kjer se je v prvi fazi zdraviliški turizem razvijal v zimski in kasneje poletni sezoni, in sicer v Opatiji, na Lošnju, v Portorožu, Gradežu itd. Leta 1907 je Opatijo obiskalo 31.337 gostov in kraj se je uveljavil kot druga kopališka in zdraviliška lokacija v avstrijskem delu monarhije, takoj pred letoviščem Mariánské Lázně, ki je tistega leta zabeležilo 30.680 obiskov. Najbolj popularno termalno zdravilišče pa so še vedno bili Karlovy Vary z 62.928 gosti (NUK, 1).

Na območju severnega Jadrana je družba Južne železnice gradila luksuzne hotele v klimatskem letovišču in kopališču Opatija (*Quarnero, Kroninprinzessin Stephanie*) (Vasko-Juhász, 2006). Družba se je v zdravilišču Gradež leta 1911 zanimala za na-

6 Statut olepševalnega društva v Opatiji, datiran leta 1895, je v trinajstih členih med drugim določal tudi ime in sedež društva (v Opatiji), namen društva, ki je bilo pospeševanje razcveta zdravilišča, in sicer z izdelovanjem, vzdrževanjem in označevanjem poti, parkov in nasadov, urejanjem različnih vrst južne vegetacije, lahko tudi prek ureditve posebnega parka ter vzdrževanjem in ohranjanjem naravne lepote obale. Društvo se je financiralo s članstvom in od prihodkov od prireditvev. Statut je v nadaljevanju določal članstvo v društvu ter pravice in dolžnosti članov (DAR, 2).

kup otoka Gorgo, kjer bi zgradila mednarodno igralnico (*Casino di Gioco*) in hotel v Gradežu, kakor je to storila že v Opatiji. Želela je izvesti tudi železniško povezavo (proga Červinjan–Belvedere) do začetka gradeškega kanala (Canale di Grado). Občino je družba prosila za skromni prispevek za izgradnjo te železne ceste. Vendar je tega leta bila ustanovljena družba za plovbo (*Società per la navigazione lagunare con motoscafi*) in je zato gradeški podestà ponudbo namestnika Hohenloha zavrnil (Marin, 1972, 19–20).

Z razvojem novih prometnih povezav in na podlagi naravnih danosti se je Opatija v 19. stoletju razvijala v zdravilišče, letovišče in izletniški kraj ter bila leta 1889 proglašena za prvo morsko klimatsko zdravilišče na Jadranu (AST, 1). V mestu so rasle vile in hoteli, parki in sanatoriji ter kopališča. Milo podnebje in morje ter zaščita pred burjo so podobno kot v Portorožu vabili številne turiste, ki so prihajali na zdravljenje in okrevanje ali na kopanje v morski vodi ter za zabavo. V Opatijo so tujci sprva prihajali v zimskih mesecih, da bi se umaknili v toplejše kraje, kasneje, zlasti od začetka 20. stoletja in po razmahu poletnega morskega kopališkega turizma, pa v poletnih mesecih. Kraj naj bi se razvijal kot konkurenčno avstrijsko zdravilišče nasproti zimskim zdraviliščem francoske riviere. Opatija je sprva privabljala goste zlasti iz mest habsburške monarhije ter Rusije in Nemčije, zaslovela je kot klimatsko zdravilišče in morsko kopališče in do začetka prve svetovne vojne postala največje zdravilišče v monarhiji (Gottsmann, 1998, 125–126).

Opatija se je, v okviru Avstrijskega primorja, turistično najuspešnejše razvijala. Gostje so prihajali pozimi (zimsko klimatsko zdravilišče) in poleti (morsko kopališče). Do prve svetovne vojne je število gostov konstantno naraščalo. Že leta 1896 je obisk presegel število 10.000 gostov,⁷ leta 1903 20.000, leta 1907 30.000, 1909 pa 40.000. Spodnja tabela prikazuje obisk v letovišču leta 1909. Tega leta je bilo 33.698 zdraviliških gostov iz monarhije, 5.546 iz drugih evropskih držav in 166 iz obeh Amerik, Afrike in Azije (Mihajlovič, 1998, 161–163). Gostov iz Češke je bilo 1.599, kar je predstavljalo 4% vseh gostov tega leta. Že naslednje leto (Tabela 2) pa jih je bilo nad 2.000. Leta 1911 jih je bilo 2.105, v letu pred prvo svetovno vojno pa 2.351 (DAR, 3). Opaziti je, da je število gostov s češkega območja do začetka vojne konstantno naraščalo.

7 V avstrijskih statistikah podatkom o številu obiskovalcev v Opatiji lahko sledimo od leta 1889, pred tem jih ni. V literaturi dobimo podatke o obisku od leta 1883 dalje, ko je kraj obiskalo 1.412 gostov (Avelini-Holjevac, 1998, 198).

Tabela 1: Opatija – število gostov iz avstro-ogrskih dežel v letu 1909 (Mihajlovič, 1998, 161).

Table 1: Opatija (Abbazia) – Number of guests from the Austro-Hungarian lands in 1909 (Mihajlovič, 1998, 161).

DEŽELA	ŠTEVILO GOSTOV LETA 1909	ŠTEVILO GOSTOV V ODSOTKIH
<i>Madžarska</i>	17.479	44,37%
<i>Spodnja Avstrija z Dunajem</i>	7.061	17,92%
<i>Galicija</i>	2.958	7,51%
<i>Češka</i>	1.599	4,06%
<i>Hrvaška, Slavonija</i>	1.427	3,62%
<i>Štajerska</i>	670	1,70%
<i>Moravska</i>	666	1,69%
<i>Primorje</i>	467	1,18%
<i>Šlezija</i>	269	0,68%
<i>Bosna, Hercegovina</i>	246	0,62%
<i>Koroška</i>	231	0,59%
<i>Kranjska</i>	231	0,59%
<i>Bukovina</i>	158	0,40%
<i>Zgornja Avstrija</i>	127	0,32%
<i>Tirolska</i>	59	0,15%
<i>Dalmacija</i>	30	0,08%
<i>Salzburg</i>	12	0,03%
SKUPAJ	33.698	85,51%

Tabela 2: Opatija – primerjava števila gostov iz nekaterih dežel cisalajtanske polovice monarhije leta 1910.⁸

Table 2: Opatija (Abbazia) – Comparison of the number of guests from some lands in the Cisleithanian half of the monarchy in 1910.

DEŽELA	ŠTEVILO GOSTOV LETA 1910
<i>Galicija s Krakovom</i>	3.139
<i>Češka s Prago</i>	2.079
<i>Štajerska z Gradcem</i>	731
<i>Moravska z Brnom</i>	704
SKUPAJ	6.653

⁸ Tega leta je Opatijo obiskalo skupaj 42.740 gostov: iz avstrijskega dela monarhije jih je bilo 17.326, iz ogrskega pa 18.344, iz Nemčije je prispelo 3.092, iz Rusije 2.346, Romunije 360, Italije 80, Francije 106, Velike Britanije 90, Bolgarije, Grčije, Srbije, Črne Gore in Turčije 647 ter iz ostalih delov sveta 349 gostov (Blažević, 1976, 279–280).

Leta 1897 je bil tudi Portorož proglašen za zdraviliški kraj (AST, 1). Portorož se je podobno kot Opatija turistično razvijal na podlagi naravnih danosti (soline), ugodne geografske lege v zaščiti pred burjo in mile klime. Prvi pobudnik razvoja je bil dr. Lugnani, ki je leta 1879 bolnikom z revmo pričel predpisovati zdravljenje s slanico. Proti koncu stoletja se je večalo število gostov, ki so v Portorož prihajali iz bližnjih istrskih mest, Trsta, Dalmacije, Avstrije, Ogrske, Nemčije, Francije, Italije in tudi iz bolj oddaljenih krajev, kot na primer iz Egipta, severne Amerike, Turčije in Anglije. Prihajali pa so tudi s srednjeevropskega območja, zlasti iz večjih centrov monarhije, kot je bil npr. Dunaj, a tudi iz hitro razvijajočega se češkega območja. Na podlagi večjega povpraševanja so rasle tudi namestitvene kapacitete. Poleg zdravljenja in terapij je bilo poskrbljeno za primerno sprostitev in zabavo. Turistična oziroma zdravstvena sezona je za razliko od Opatije, kjer je trajala vse leto, trajala od 1. marca do 31. oktobra (AST, 1).

Leta 1912 je iz avstrijskega dela monarhije (brez BiH) Portorož obiskalo 4.148 gostov oziroma 67,8%. Največ jih je prihajalo z Dunaja, 2.092 gostov, 627 iz Primorja, 300 iz Češke, 174 iz Galicije ter 80 iz Moravske. Iz drugih delov monarhije je bilo skupaj 4.479 gostov (Blažević, 1987, 171). Leta 1913 je zabeleženih 6.193 obiskovalcev iz avstrijskega dela monarhije. Največ jih je prihajalo z območja Dunaja, in sicer 2.503, iz Češke 829, iz Spodnje in Zgornje Avstrije (brez Dunaja) 802, iz Primorja 656, iz Galicije 628, iz Moravske 369, iz Štajerske 230, iz Koroške 106, iz

Tabela 3: Portorož – število gostov v letih 1912 in 1913 (Baxa, 1914, 33).

Table 3: Portorož – Number of guests in 1912 and 1913 (Baxa, 1914, 33).

DEŽELA	ŠTEVILO GOSTOV LETA 1912	ŠTEVILO GOSTOV LETA 1913
<i>Dunaj</i>	2.092	2.503
<i>Češka</i>	300	829
<i>Spodnja in Zgornja Avstrija (brez Dunaja)</i>		802
<i>Primorje</i>	627	656
<i>Galicija</i>	174	628
<i>Moravska</i>	80	369
<i>Štajerska</i>		230
<i>Koroška</i>		106
<i>Tirolska</i>		33
<i>Kranjska</i>		23
<i>Dalmacija</i>		14
SKUPAJ	3.273 ⁹	6.193

⁹ Seznam gostov iz avstrijskih dežel ni popoln, vendar se v tem primeru sledi številu gostov iz Češke. V enem letu je opazen velik porast (Blažević, 1987, 171).

Tirolske 33, iz Kranjske 23 in iz Dalmacije 14. Prihajali so tudi iz drugih delov monarhije za skupnih 6.910 gostov iz Avstro-Ogrske (Tabela 3) (Baxa, 1914, 33). Iz Češke je število gostov v letih pred prvo svetovno vojno naraščalo in leta 1913 so ti predstavljali drugo najštevilčnejšo kategorijo obiskovalcev iz Avstro-Ogrske.

Za Gradež je bil zdraviliški red uveden 7. julija 1892 (AST, 1). Turistično se je pričel razvijati na pobudo florentinskega zdravnika Giuseppeja Barellaija, ki je leta 1873 prišel v Gradež v iskanju primerne kraja za ustanovitev morskoga okrevališča za limfatične in rahitične otroke. V kraju je bilo ustanovljeno prvo morskoko okrevališče v monarhiji. Kraj se je postopoma, z urejanjem zemljišč, postavitev telegrafa (leta 1876) ter prvimi turističnimi namestitvami (leta 1883 prvi zdraviliški zavod), razvijal v morskoko kopališče, ki je postopoma začelo privabljati goste in je do prve svetovne vojne postal priljubljena turistična destinacija (Marin, 1972, 10).

Gradež je poleg peščenih plaž, kopanja in zdravljenja, nudil tudi kulturne znamenitosti, ki so privabljale obiskovalce. Tudi tu je, podobno kot v drugih obravnavanih lokacijah, število gostov postopoma naraščalo in prav tako obisk iz Češke. Med letoma 1909 in 1913 je število turistov iz Češke naraslo od 1.212 do 2.425 obiskovalcev. Iz avstrijskega dela monarhije je največ gostov v Gradež pri Primorja 656, iz Galicije 628, iz Moravske 369, iz Štajerske 230, iz Koroške 106, iz hajalo ravno z Dunaja in iz Češke (Tabela 4). Leta 1913 predstavlja višek gradeškega turističnega razvoja do prve svetovne vojne. Največ gostov je v kraj prihajalo iz Avstrije, Madžarske in Češke. Prav zato je Živnostenska banka tega leta v Gradežu in Opatiji odprla poslovalnico za obdobje kopališke sezone (1. maj–15. september) (Luchitta, 1995, 68; Nečas, 1989, 57).

V vseh treh obravnavanih krajih so v letih pred prvo svetovno vojno bili gosti iz Češke med najštevilčnejšimi obiskovalci v primerjavi z gosti iz drugih dežel Avstro-Ogrske in drugih držav. Njihovo število je do začetka prve svetovne vojne kon Primorja 656, iz Galicije 628, iz Moravske 369, iz Štajerske 230, iz Koroške 106, iz stantno naraščalo. V Opatiji in Gradežu je presešlo 2.000, v Portorožu pa 800 gostov. V večini primerov je mogoče sklepati, da gre za Čehe, vendar viri ne omogočajo dokončnega razlikovanja etničnih kategorij in bi bila, glede na večnacionalno sestavo češkega okolja v obravnavanem obdobju, apriorna izključitev drugih narodnosti, zlasti nemške, prevelika posplošitev. Analiza se torej nadaljuje na tistih elementih, ki jim lahko pripisujemo definiran, češki, nacionalni predznak. Češki interes v preživljanju prostega časa in tudi investiranju v turistično infrastrukturo na območju severnega Jadrana je bil namreč precejšen. Kljub velikemu številu in romantičnemu poudarjanju skupnih slovanskih korenin pa so bili češki gostje včasih tudi predmet kritik.¹⁰ Hrvaški književnik Franjo Horvat - Kiš je na primer v zapisih o svojih po

¹⁰ O pomenu in vlogi, ki so ju imela gesla o slovanski vzajemnosti za turistično izmenjavo med Češkoslovaško in Jugoslavijo v dvajsetih in tridesetih letih prejšnjega stoletja, glej Sobe, 2006.

Tabela 4: Gradež – število gostov v obdobju 1909–1913 iz Avstro-Ogrske (Grado, 1914, 57–58).

Table 4: Grado – Number of guests from the Austro-Hungarian lands between 1909 and 1913 (Grado, 1914, 57–58).

DEŽELA / DRŽAVA	ŠTEVILO GOSTOV L. 1909	ŠTEVILO GOSTOV L. 1910	ŠTEVILO GOSTOV L. 1911	ŠTEVILO GOSTOV L. 1912	ŠTEVILO GOSTOV L. 1913
<i>Dunaj</i>	4.080	4.129	3.540	4.516	6.134
<i>Češka</i>	1.212	1.289	1.523	1.940	2.425
<i>Spodnja in Zgornja Avstrija (brez Dunaja)</i>	469	474	462	596	595
<i>Bosna in Hercegovina</i>	34	53	17	69	48
<i>Bukovina</i>	49	44	44	79	77
<i>Koroška</i>	140	143	78	140	172
<i>Kranjska</i>	225	182	166	224	208
<i>Dalmacija</i>	7	2	12	5	5
<i>Galicija</i>	569	553	374	843	1.241
<i>Goriško-Gradiška</i>	382	358	472	450	449
<i>Trst</i>	263	212	353	374	443
<i>Istra</i>	58	29	31	25	46
<i>Moravska</i>	596	744	622	780	1.119
<i>Šlezija</i>	187	169	144	123	246
<i>Štajerska</i>	669	456	485	610	648
<i>Salzburg</i>	148	142	52	29	60
<i>Tirolska</i>			111	172	171
<i>Madžarska</i>	1.230	1.491	625	1.956	2.595

potovanjih po Istri zabeležil: »U Medulinu ima mnogo Čeha na kupanju i svi žive od konzerve [...] ima ih preko dvijesta ovih Čeha ali svi nama od njih malo hasne. Ispije pivo i to je sve. Objeduje pod smokvom na tratini. Ako dođe u gostionicu još je na teret. Od ručka mu moraš ostatke čuvati za večeru, za njim čistiti i to [...] da popije politru piva ...« (Vukonić, 2005, 93). Kot ugotavlja že Vukonić v svoji analizi o hrvaškem turizmu pa mnenje o čeških turistih ni bilo vedno tako negativno. Časopis Naša sloga je na primer leta 1914 zapisal: »Naše more, pijesak Bijeca – taj biser Kvarnera – bez ikakve reklame ili kupališnog poduzeća i priprave pribavilo je ovog ljeta mnogo stranaca na kupanje i ladanje, osobito braće Čeha.« (Vukonić, 2005, 93).

VILA MILADA.

ČESKÁ VILLA V KLIMATICKÉM A MOŘSKÉM LÁZEŇSKÉM MÍSTĚ **PORTOROSE** U PIRANA V ISTRII.

Nádherná poloha přímo u moře. Vlastní lázeň pobřežní. Výborná pitná voda studničná. Zahrada. Znamenité restaurace v nejbližším sousedství. Ze všech pokojů vyhlídka na moře. Pokoje pro jednu, dvě i více osob — vzdušné, pohodlně zařízené a suché. **Ceny levné!**

Vila postavena byla v r. 1906.

Bližší zprávy podá a dotazy vyřizuje: v sezóně (červen až srpen) **Správa vily Milady v Portoroze** (Istrie), mimo sezónu: **Dr. Alois Papírník, primář v Brně.**

Sl. 1: Reklamni oglas za češko Vila Milada v Portorožu (Fučík, 1912, 115).

Fig. 1: Advertisement for the Czech Vila Milada in Portorož (Fučík, 1912, 115).

ČEŠKE ORGANIZACIJE IN INVESTICIJE V TUJSKI PROMET NA SEVERNEM JADRANU

Leta 1888 je bil v Pragi ustanovljen Klub českých turistů (KČT) (Karník, 2003, 542).¹¹ Leto kasneje je klub začel izdajati Časopis turistů, ki je ob izdajanju turističnih vodnikov, zemljevidov, organiziranju predavanj in izletov veliko pripomogel k širitvi turizma med Čehi. Od takrat dalje je tudi območje severnega Jadrana postalo priljubljena destinacija českých turistov (primerjaj Ljuca, 2006). Ti so se lahko naslanjali na vedno širšo mrežo češke prisotnosti na tem območju, ki je prav tako kot češke dežele spadalo v cislajtanski del habsburške monarhije. V primorskih krajih so češki podjetniki odpirali svoje družbe, češke banke in zavarovalniške družbe pa so predvsem v Trst postavljale svoje podružnice. Tako sta leta 1907 in 1908 Ústřední banka českých spořitelů in Živnostenská banka pro Čechy a Moravu odprli svoji

¹¹ Klub se je po ustanovitvi Českoslovaške republike leta 1918 preimenoval v Klub československých turistů (KČST).

filiali sredi mesta (Nečas, 1989, 55). Banke in podjetja so v Trst pošiljali svoje uradnike, a tja so odhajali tudi državni uradniki, ki so bili zaposleni na poštinih uradih in v sklopu železnice, ter profesorji, inženirji, inšpektorji in drugi. Zaposleni so bili pri velikih podjetjih, kot sta bila na primer Avstrijski Lloyd in parapllovna družba Austro-Americana, kjer je bil na primer kot zdravnik zaposlen dr. Řehák, pa tudi v gostinstvu in hotelirskem sektorju. Številni Čehi so bili lastniki ali upravitelji hotelov v Trstu in drugih središčih ob jadranski obali. V hotelu in restavraciji Balkan, ki sta bila del Narodnega doma v Trstu, so se vrstili tudi češki upravitelji. Med njimi je bil Alois Bosák, ki je nato prevzel gostilno v ulici Belvedere 7 in stranke vabil tudi preko oglasov v slovenskem tržaškem dnevniku Edinost z napisom »pristni dolenski cviček edino v Češki gostilni v ulici Belvedere« (Edinost, 20. 11. 1910, 6), in kasneje še Kamil Blecha, ki je Balkan vodil od leta 1911 do konca prve svetovne vojne. Tudi gostilna *Alla Meridionale* je imela češkega lastnika in je v Edinosti oglaševala dvojezični napis Český hostinec v Terstu – Češka gostilna v Trstu (Edinost, 16. 10. 1910, 6). Spomladi leta 1911 je gostilno na Campo Belvedere na številki 3 prevzel Čeh Jan Richter (Edinost, 9. 4. 1911, 7). Po nekaterih arhivskih virih sta bila češkega rodu tudi gospod Volpich, lastnik hotelov Europa in Aquila nera, in gospod Vivinger, lastnik hotela Borsa vecchia (ANM, 1). Tudi hotel Grignano (ali Grljan Miramar), ki je bil v lasti Tržaške hranilnice in posojilnice, so v letih pred prvo svetovno vojno upravljali Čehi. Zgodilo se je, da so restavracije ali kavarne gostile tudi češke zabavne skupine. V restavraciji Aurora na ulici Carducci 13 je na primer oktobra 1913 vsak večer od sedmih do polnoči nastopal orkester čeških dam Libuše. Številni so tudi zaposlovali češke natakharje, kuharje in druge sodelavce (poleg Hotela Balkan so to bili med drugimi tudi znan Hotel Europa in cenjena tržaška pivovarna in pivnica Dreher).

Tudi v drugih središčih ob Jadranskem morju so številni Čehi upravljali hotele, ki so bili večkrat povezani s ponudbo zdraviliških uslug. V sklopu teh hotelov je bilo zaposlenih tudi več čeških zdravnikov, ki so svoje delo večinoma opravljali sezonsko. Tak je bil hotel Lacroma v Gradežu, ki ga je kupil češki podjetnik J. Horák in je v poletnih mesecih gostil tudi zdravnika Rudolfa Hyneka. Število gostov, ki je v obdobju 1909–1913 letno obiskalo Gradež, je naraščalo od okrog 11.000 iz leta 1909 do skoraj 18.000 gostov leta 1913.¹² Med gosti so bili obiskovalci iz čeških dežel med številnejšimi (glej Tabela 4) (Väter, 1909). V Gradežu je deloval tudi Josef Kyger, ki je bil lastnik hotela Khuner (Klabjan, 2007, 40). Spomladi in poleti pa je v Opatiji sprejemal goste dr. Josef Landr, ki je leta 1905 od madžarske plemiške dru-

¹² Leta 1909 je Gradež obiskalo 11.080 gostov, leta 1910 11.235, naslednje leto pa beležimo manjši padec, in sicer je obisk dosegel 9.988 obiskovalcev. V dveh letih pred prvo svetovno vojno je bilo leta 1912 13.803 in leta 1913 17.790 obiskovalcev (NUK, 2; NUK, 3; NUK, 4).

žine Esterhazy kupil vilo in jo spremenil v penzion.¹³ Tam je bila tudi češka restavracija Prokopova (Šulc, 1913, 46). V Lovranu je deloval dr. Vyskočil. Prav tam je na primer leta 1907 češki politik Bedřich Pacák, minister brez listnice v Beckovi vladi, preživel svoje velikonočne počitnice (Blažević, 1987, 114). V zimskih mesecih je za hotelske goste na Braču skrbel dr. Mikolášek, v Boki Kotorski pa dr. Henrik Šoulavý. Ta je leta 1909 v Kaštel Lukšiću, nedaleč od Splita, odprl tudi prvi turistični penzion z urejeno plažo za svoje goste. Penzion je deloval celo leto in imel 85 sob s 150 ležišči (Vukonić, 2005, 94). Na otoku Krku, na območju Dražice, je leta 1909 prof. J. Mohaček iz Prage dal postaviti prve hotelske objekte in tja privabil večinoma goste iz Prage (Vukonić, 2005, 233). Najbolj priljubljena češka destinacija na Krku pa je bila prav gotovo Baška, kjer so prav Čehi bili najbolj zaslužni za to, da se je razvila v znano turistično letovišče. Nemajhno vlogo je v tem pogledu odigrala tako imenovana slovanska vzajemnost, saj so lokalni hotelirji z Antejem Tudorjem na čelu zavračali sodelovanje z Nemci, Madžari in Italijani in se zato naslonili na sodelovanje s Čehi (Chrudina, 2003; prim. Ljuca, 2006, 255). Prvi in najpomembnejši pobudnik takega sodelovanja je bil direktor praške tiskarne Politika Emil Geistlich, ki je med svojimi rojaki promoviral obisk Baške in tam, že leta 1910, skupaj z lokalnimi podjetniki odprl paviljon restavracije Zablaće, leto kasneje pa še hotel Baška. Ta je veliko pripomogel k uveljavitvi zdraviliškega turizma na otoku, saj je bila njegova kapaciteta trikrat večja od ostalih hotelov, v njem pa je skoraj od samega začetka, in s krajšimi presledki vse do druge svetovne vojne, delovala češka zdravnica Zdeňka Čermáková (Chrudina, 2004). Leta 1909 je tudi v Crikvenici Marie Stejskalová iz Brna vzpostavila češko kolonijo za bolne otroke, poimenovano po češki pisateljici Boženi Němcovi. Kolonija je bila nameščena v vili Zeleni gaj (Vukonić, 2005, 90). V istem mestu je kasneje delovala še češka poletna kolonija v penzionu Moj mir, v sosednjem naselju Selce pa češka otroška kolonija v hotelu Rokan. V Selcah je tudi Louisa Šalda iz Prage dala zgraditi veliko luksuzno vilo »Šalda«, ki stoji še danes (Vukonić, 2005, 95).

Čehi so imeli svoje namestitve tudi na Rabu, in sicer penzion Vila Komenský ter hotel Vila Praha, v velikem številu pa so uporabljali tudi kopališče Padova I in Padova II (Blažević, 1987, 162). Otok Rab je bil poznan v češkem okolju tudi kot »nudistični raj«. Že leta 1908 je namreč Josef Hermann v publikaciji Ostrov a mesto Rab napisal, da: »tu se u Adamovu kostimu u pijesku može ležati 1-2 sata« in zato Vukonić smatra, da je ravno Rab prva jadranska nudistična destinacija (Vukonić, 2005, 117). Tudi drugi avtorji so pisali vodnike in publikacije, ki so reklamirali Trst, Istro, Dalmacijo, Opatijo in druge lokacije ob jadranski obali. Nekateri so izšli v sodelovanju s Klubom čeških turistov, drugi pa samostojno. Tako je na primer leta 1901

13 V letih 1910 in 1911 je med drugimi gostil znanega češkega pesnika Emila Frída, bolj poznane pod psevdonomom Jaroslav Vrchlický. Kasnejši lastniki so vilo združili s sosednjim hotelom in je danes del luksuznega hotela Grand Hotel 4 opatijska cvijeta.

izšla knjiga z naslovom *Od Tater k Adrii*, ki je z bogatim fotografskim gradivom opisala tudi Primorje, Istro in Dalmacijo (Laurenčič, 1901). Milan Fučík se je v svojem vodniku, ki ga je izdal leta 1912, tudi posvetil Primorju in Dalmaciji (Fučík, 1912), leto kasneje pa se je tudi podjetnik Čeněk Šulc, vodja turistične agencije in založnik, odločil izdati vodnik o Trstu, Istri, Dalmaciji in hrvaški obali, v katerem je ob podrobnem opisu znamenitosti posameznih krajev in praktičnih nasvetih za izlete po vsem področju sproti opozarjal na češke hotele, restavracije ali na lokale, ki so razpolagali s češkim časopisjem (Šulc, 1913).

Tudi drugje po Istri so Čehi imeli svoje hotele. Tako je bil v Pulju upravitelj hotela *Riviera Čeh Hrdina*. V Portorožu je Alois Papirník upravljal hotel *Vila Milada*,¹⁴ v čeških rokah pa sta bila tudi portoroška hotela *Hotel Pensione Adria* z *Dependance Villa Carola*, katerega direktor je bil Ludvik Masaryk, starejši brat Tomáša Masaryka, kasnejšega češkoslovaškega predsednika, in *Hotel Pensione Casarossa*, katerega je leta 1911 upravljala Masaryk, leta 1914 pa Karl Dragoun (*L'indicatore di Portorose*, 1911, 12–13; *Baxa*, 1914, 25).¹⁵ Prav tako v Portorožu je Čeh Matouš Králík dajal v najem stanovanja v istoimenski vili tik ob morju.

TURIZEM NA SEVERNEM JADRANU PO PRVI SVETOVNI VOJNI: PRIMER ČEŠKOSLOVAŠKE

Prva svetovna vojna je prekinila uspešno rast in razvoj turističnih krajev v severnem Jadranu. Po vojni je celotno območje s Trstom, celo Istro in od leta 1924 z Reko vred prešlo pod Italijo z imenom Julijska krajina. Napeti nacionalni in politično-diplomatski odnosi med Italijo in Jugoslavijo, ki so bili posledica mejnih sporov med državama, so vplivali tudi na turizem v severnem Jadranu. Komaj zaključeni vojni spopadi sicer niso v večji meri in neposredno prizadeli vzhodne severne obale, več kot štiri leta trajajoča vojna pa je globoko vplivala na ekonomijo turističnega prometa. Težavno stanje je odmevalo tudi na Češkoslovaškem, državi, ki je nastala po razpadu habsburške monarhije z združitvijo čeških dežel, Slovaške in podkarpatske Rusije in ki je v povojnem času nestrpno pričakovala odločbo pariške mirovne konference za definiranje njenih meja.¹⁶ Kljub negotovi situaciji pa je še vedno obstajal oziroma je ponovno zaživel interes za turistično izrabo severnojadranske obale. Zato je Češka deželna zveza za razvoj obiska tujcev v Češkem kraljestvu (*Český zemský svaz ku povznesení návštěvy cizinců v Kralovství Českém*) spraševala češkoslovaško diplomatsko predstavništvo v Zagrebu o situaciji v turističnih

14 Leta 1914 je kot upraviteljica *Ville Milada* zabeležena Rosa Papimik (Kubes) (*Baxa*, 1914, 25).

15 Glej tudi *Klimatické, mořské a rapové lázeňské místo Portorose u Pirana v Istrii*. Publikacija se nahaja v *ANM*, 2.

16 V tem podglavju je analiza posvečena ne samo obiskovalcem iz Češke, temveč češkoslovaškemu okolju kot državni entiteti.

destinacijah in še posebej zdraviliščih ob vzhodni jadranski obali. Glede na bližajočo se poletno sezono so bili v Pragi najbolj zainteresirani za razmere v Opatiji, Lovranu, Voloskem, Crikvenici, Gradežu, Portorožu, na Krku, v Dubrovniku, na Rabu in drugih lokacijah, primernih za obisk čeških turistov (AMZV, 1). František Kadeřábek, ki je v povojnih letih vodil češkoslovaško diplomatsko predstavništvo na Reki, je v odgovoru interesentom kratkotalno izločil možnost turističnih potovanj na večji del severnega Jadrana za prvo poletno sezono po končani vojni. Večji del zgoraj naštetih mest je zasedla italijanska vojska (Opatija, Lovran, Krk, Rab in druge dalmatinske otoke) ali pa se je tam namestila srbska (tako Kadeřábek) vojska (Kraljevica). Druge lokacije so bile hudo prizadete zaradi vojnih spopadov, kot npr. Gradež, in torej nepristopne. Kvečjemu naj bi bila dostopna Crikvenica, Portorož, Novi Vinodolski in Dubrovnik, a so bile te turistične destinacije, po podatkih, ki jih navaja češkoslovaški predstavnik, drage. Številne hotelske objekte je imelo v lasti Jadransko hotelsko in kopališčno društvo s Sušaka, kot npr. hotela Jadran na Sušaku in v Bakru, Miramar v Crikvenici in San Marino v Novem Vinodolskem (in številne druge v Opatiji in drugih krajih, ki pa jih je rekvizirala italijanska vojska), a kljub mnogim drugim hotelom in torej precej raznoliki namestitveni ponudbi so bile cene precej visoke. V zgoraj imenovanih hotelih so se cene gibale med 8 in 20 kron na dan. Polni penzion je znašal v bakerskem hotelu Jadran 36 kron dnevno, v hotelih v Crikvenici 40 kron, na Sušaku pa 45 kron dnevno. V hotelih, ki niso bili v lasti sušaške družbe, so bile cene nekoliko nižje, a po Kadeřábekovih ocenah je bil tudi komfort temu ustrezen. Še najbolj ugodna je bila ponudba privatnih namestitev, kjer si je bilo mogoče kuhati: hrvaško primorje namreč ni imelo težav z oskrbo živil iz notranjosti, pomembno zapreko pa so predstavljale povezave, zlasti železniške, z okoliškimi deželami in komplikacije pri izdajanju dovoljenj ter vizumov, še posebej pri prečkanju območja, ki ga je nadzorovala italijanska vojska. Zato je češkoslovaški predstavnik svetoval vožnjo prek Zagreba, od koder je bila možna tudi telefonska zveza s Crikvenico ali Novim Vinodolskim, čeprav je poudaril, da je bilo potrebno namestitev, zaradi velikega povpraševanja, rezervirati vsaj dva tedna vnaprej (AMZV, 2).

Praško društvo Jugoslavija, ki je v češkoslovaškem glavnem mestu združevalo jugoslovansko mladino, je v tamkajšnji javnosti tudi širilo svoje poglede na jugoslovansko-italijanski spor. Leta 1919 je dalo natisniti trideset strani dolgo brošuro z naslovom *Jihoslovansko-italská otázka* (Jugoslovansko-italijansko vprašanje) in jo priložilo časopisu *Česká Republika*. V njej se več jugoslovanskih avtorjev ukvarja s posameznimi poglavji jugoslovansko-italijanskega spora. Ob teh tekstih velja izpostaviti oglas na zadnji strani publikacije, ki poziva Slované, naj se zavzamejo za svoje »najboljše morske kopeli«, zato da bi Baška na otoku Krku ostala v slovanskih rokah. Baška je namreč mesto, »kjer se vsako leto zbirali dobri Slovani in se bodo zbirali tudi v bodoče« (Jihoslovansko-italská otázka, 1919). Po rapalski razmejitvi je otok Krk z Baško res postal del Kraljevine SHS in gostje iz Češkoslovaške so sem

redno zahajali na dopust. Še vedno je prevladovala tendenca zdraviliškega turizma in v ospredju je bil blagodejni učinek letovanja ob jadranski obali. Posebna pozornost je bila posvečena mladini in turistična ponudba spojena s poletnimi kolonijami. S pomočjo češkega podjetnika Emila Geistlicha, ki je na otoku, predvsem v Baški, postal zelo pomemben lik za razvoj turistične ponudbe, tako da danes na lokalnem pokopališču stoji njegov kip, in tamkajšnje zdravnice Zdeňke Čermákové, je Češko-slovaško združenje socialističnih skavtov organiziralo poleti leta 1921 dvomesečno kolonijo za svoje člane in za člane drugih skavtskih organizacij na Češkoslovaškem ter drugih posameznikov, ki so se bivanja na Jadranu udeležili zaradi zdravstvenih razlogov. Tako je ob podpori nekaterih češkoslovaških ministrstev v juliju in avgustu 1921 v Baški letovalo 120 ljudi; njihovo bivanje je bilo »v zdravstvenem pogledu popoln uspeh« in vodja odprave Jaroslav Petrbock je poskrbel za prirodoslovne in zbirateljske odprave po otoku, tako da je izlet uspel v smislu, ki so si ga postavili organizatorji: biti »pionirji znanosti in socialistične vzgoje« (Petrbock, 1922, 3).

Po prvi svetovni vojni so Gradež ponovno začele obiskovati otroške kolonije. To dejavnost sta spodbudila tudi češkoslovaški minister za socialo Lev Winter in štajerski namestnik (*Landeshauptmann*) dr. Anton Rintelen. Njun projekt je predvideval enomesečni obisk bolnih otrok iz Češkoslovaške in Avstrije za dobo desetih let, vendar zaradi formalnih in materialnih ovir projekt ni bil izpeljan (Boemo, 1992). Gradež je v 20-ih letih, zlasti leta 1925, ponovno turistično zaživel. Tega leta je obisk doživel medvojni višek. Tujim turistom so se pridružili turisti iz Italije, zlasti Furlanije. Zaradi oteženega načina potovanja (potni listi, menjava, vize) pa je na začetku 20-ih let to povzročilo zmanjšan obisk tujih gostov. Na njihov račun se je večalo število gostov iz Italije. Kmalu je število gostov iz tujine izrazilo naraslo (leta 1923) in vse do leta 1931 presevalo število domačih gostov, nato se je ponovno povečalo število domačih gostov (Boemo, 1992).

Kljub tovrstnim pobudam se je v prvem povojnem obdobju število obiskovalcev iz Češkoslovaške in iz drugih dežel nekdanje Avstro-Ogrske na severnem jadranskem območju zmanjšalo. Zamenjali so jih namreč pretežno gostje iz Italije.

V Opatiji število turistov po vojni ni nikoli doseglo predvojnega stanja, ko je na primer leta 1912 število gostov doseglo rekordno številko 54.696 (NUK, 9). Prva leta po vojni je obisk drastično upadel. Leta 1919 je bilo na primer le 728 gostov, leta 1920 1.765, leta 1921 pa 3.806 gostov (Avelini-Holjevac, 1998, 198–199). V naslednjih letih si je turistično gospodarstvo postopoma opomoglo in leta 1925 doseglo višek (v času med svetovnima vojnama) z 42.723 obiskovalci. Od teh je bilo 6.805 iz Češkoslovaške (primerjaj s Tabelo 9) (DAR, 1). Leto 1925 je torej predstavljalo najuspešnejše povojno turistično sezono v Opatiji. Turisti iz Češkoslovaške so bili na četrtem mestu po številu obiskovalcev po državi provenience. Več gostov je prihajalo le iz Italije, Madžarske in Avstrije. Že naslednje leto je število gostov iz Češkoslovaške upadlo, prav tako celotno število obiskovalcev v letovišču. Obisk je nato do

leta 1930 naraščal, vendar vse do leta 1947 ni presegel uspeha iz leta 1925 (Avelini-Holjevac, 1998, 198–199).

Tabela 5: Opatija – število gostov po prvi svetovni vojni (1919–1930) (Avelini-Holjevac, 1998, 198–199).

Table 5: Opatija (Abbazia) – Number of guests after WWI (1919–1930) (Avelini-Holjevac, 1998, 198–199).

LETO	ŠTEVILO OBISKOVALCEV
1919	782
1920	1.765
1921	3.806
1922	7.502
1923	18.351
1924	32.159
1925	42.723
1926	37.237
1927	28.722
1928	31.814
1929	36.487
1930	40.013

Tabela 6: Opatija – število gostov med letoma 1925 in 1930 (DAR, 1).

Table 6: Opatija (Abbazia) – Number of guests between 1925 and 1930 (DAR, 1).

DRŽAVA	1925	1926	1927	1928	1929	1930
<i>Italija</i>	4.237	4.805	4.387	4.264	4.456	4.075
<i>Madžarska</i>	10.990	9.074	8.115	8.567	7.991	7.879
<i>Avstrija</i>	8.545	6.961	4.531	4.877	4.539	6.074
<i>Češkoslovaška</i>	6.805	4.780	2.706	3.227	4.742	5.734
<i>Nemčija</i>	5.166	3.963	5.379	7.226	10.199	11.221
<i>Jugoslavija</i>	4.059	5.026	1.811	1.376	1.501	1.285
<i>Poljska</i>	1.200	625	502	657	913	1.232

Na podlagi podatkov, ki jih je izdajala zdraviliška komisija iz Portoroža, je mogoče nazorno slediti številu obiskovalcev, ki so prihajali v to letovišče. Po seznamu gostov je klimatsko letovišče Portorož leta 1920 obiskalo 3.069 gostov.¹⁷ Že na-

¹⁷ Med gosti v hotelu Palace avgusta leta 1920 je bil tudi češkoslovaški premier Vlastimil Tusar z ženo. V enakem obdobju (11. avgusta) se je srečal z italijanskim ministrom za zunanje zadeve, grofom

slednje leto jih je bilo 3.403. Od tega je 2.083 gostov prišlo iz Julijske krajine, 694 iz starih provinc (predvojno ozemlje Italije), 164 iz Avstrije, 137 iz Češkoslovaške in 74 iz Madžarske. 251 gostov je prišlo iz drugih držav (Tabela 5).

Tabela 7: Portorož – število gostov leta 1921 (Bollettino di Portorose, 1922a).

Table 7: Portorož – Number of guests in 1921 (Bollettino di Portorose, 1922a).

DRŽAVA	ŠTEVILO GOSTOV L. 1921	ODSTOTEK
<i>Julijska krajina</i>	2.083	60,5%
<i>Stare province (Italija brez Julijske krajine)</i>	694	20,5%
<i>Avstrija</i>	164	5%
<i>Češkoslovaška</i>	137	4%
<i>Madžarska</i>	74	2%
<i>Druge države</i>	251	7%
SKUPAJ	3.403	100%

V letu 1921 je glede na predvojno obdobje število gostov doseglo okrog 50% gostov izpred prve svetovne vojne. Skoraj vsi gosti so prihajali v Portorož v poletnih mesecih (julij-avgust), medtem ko je obisk skoraj popolnoma zamrl spomladi in jeseni (Bollettino di Portorose, 1922a).

Do oktobra leta 1922 je bilo 2.283 gostov. Od tega je 1.250 gostov prišlo iz Julijske krajine, 680 iz starih provinc (predvojno ozemlje Italije), 147 iz Češkoslovaške, 76 iz Avstrije, 30 iz Madžarske. 100 gostov je prišlo iz drugih držav (Tabela 6).

Tabela 8: Portorož – število gostov leta 1922 (Bollettino di Portorose, 1922b).

Table 8: Portorož – Number of guests in 1922 (Bollettino di Portorose, 1922b).

DRŽAVA	ŠTEVILO GOSTOV L. 1922	ODSTOTEK
<i>Julijska krajina</i>	1.250	55%
<i>Stare province (Italija brez Julijske krajine)</i>	680	30%
<i>Češkoslovaška</i>	147	6%
<i>Avstrija</i>	76	3,3%
<i>Madžarska</i>	30	1,3%
<i>Druge države</i>	100	4,4%
SKUPAJ	2.283	100%

Carlo Sforzo v Benetkah (Gajanová, 1967, 77). Številu gostov v Portorožu leta 1920 lahko sledimo v: Lista dei forestieri della stazione climatica e balneare Portorose presso Trieste e di Brioni presso Pola (kasneje Bollettino di Portorose ed elenco dei forestieri).

»Bollettino« za leto 1923 ni izdal natančne statistike obiskovalcev v celem letu in ne obiskovalcev po državi provenience, kakor za prejšnji dve leti. Kljub temu je na podlagi seznamov za leto 1923 mogoče opaziti velik porast prihoda turistov iz Češkoslovaške. Največ jih je bilo nastanjenih v hotelih Palace, Riviera, Portorose, Hotel all'antico Portorose in Vienna. Hotel Adria z dependanso Villa Nora, ki je v letu 1920 zabeležena v lasti Mattea (ali Matouša) Kralika (Baxa, 1920, 29–30; Lista dei forestieri, 1920), so tistega leta obiskali skoraj izključno gosti iz Češkoslovaške. Hotel je imel 45 sob, dependansa Villa Nora pa je razpolagala še z dodatnimi sedmimi sobami.

Na podlagi analize strukture gostov v Portorožu v letu 1923 je mogoče ugotoviti, da večina gostov iz Češkoslovaške prihaja iz Prage in njene okolice. Čeprav zaradi statističnih pomanjkljivosti podatki niso popolni, je v poletnih mesecih v treh julijskih in eni avgustovski številki »Bollettina« zabeleženih okrog 500 gostov iz Češkoslovaške (Bollettino di Portorose, 1923a–1923c).

Za naslednje leto so podatki popolnejši. Sezname kažejo, da je bila struktura gostov podobna kot v prejšnjih letih, z razliko, da se je znatno povečal dotok obiskovalcev iz Češkoslovaške. Teh je bilo leta 1924 2.695, kar je predstavljalo 35% vseh gostov. To je bil tudi največji delež gostov v kopalni sezoni. Iz Avstrije je prišlo 2.464 oziroma 32% gostov, iz Julijske krajine in drugih delov Italije 1.155 oziroma 15%, iz Madžarske 616 ali 8% ter iz drugih držav 770 oziroma 10% gostov. Leta 1924 je število gostov v Portorožu doseglo predvojno raven (leta 1913 so zabeležili 7.222 gostov; NUK, 4).

Tabela 9: Portorož – število gostov leta 1924 (Bollettino di Portorose, 1924).

Table 9: Portorož – Number of guests in 1924 (Bollettino di Portorose, 1924).

DRŽAVA	ŠTEVILO GOSTOV L. 1924	ODSTOTEK
<i>Češkoslovaška</i>	2.695	35%
<i>Avstrija</i>	2.464	32%
<i>Julijska krajina</i>	1.155	15%
<i>Madžarska</i>	616	8%
<i>Druge države</i>	770	10%
SKUPAJ	7.700	100%

Portoroški primer vile Nora kaže, da so nekateri Čehi obdržali v svoji lasti turistične namestitve, ki so si jih postavili v predvojnem času. Tudi na Rabu, ki je po vojni pripadel Kraljevini SHS, so nekateri češki podjetniki razvijali svoje investicije v turizmu. »Češki denar«, je zapisal popotnik in pisatelj Rudolf Richard Hofmeister, tako pomaga jugoslovanskemu kapitalu, da zamenja nemški gospodarski vpliv, ki je bil v predvojnem času prevladujoč (Hofmeister, 1925, 35). Tako je Albert Machař

vodil Palace Hotel Praha in Jan Kostrice, Machařjev tast, ki je na otoku imel dve vili, velike površine vinogradov in več kot 20 kilometrov plaže, je praški Karlovi univerzi ponudil zemljišče, da bi lahko nedaleč od ene svojih vil na Suhem rtiču postavili češki biološki inštitut (Hofmeister, 1925, 32–33). A samo nekaj let kasneje je prof. Josef Simon, ki je objavil svoje vtise o potovanju na slovanski jug, »na najlepše morje na svetu, na Jadran«, v letih 1928 in 1929 zapisal, da so bili na rabskih plažah sami Nemci. Zato se je včasih raje kopal v kopališču, a tudi tam mu z nemščino niso prizanesli, tako da je otožno zapisal, »da je danes Rab v večini nemški«. Pritoževal se je, da so nekdanji češki penzion Komensky zasedli nemški gostje in trdil je, da je tudi v hotelu Palace Praha pogovorni jezik izključno nemški (Simon, 1931, 165). Jezikovna problematika je imela v povojnem času za slovanske narodnjake in spodbujevalce slovanske vzajemnosti med Češkoslovaško in Jugoslavijo tudi pečat državne povezave v maloantantski zvezi in je predstavljala pomembno vprašanje. Raba jezika je imela tudi v turizmu svojo vlogo in je lahko odločala o percepciji posameznika in odnosu do njega oziroma o klišejski podobi, ki jo je kot pripadnik neke jezikovne skupnosti ustvarjal v sogovorniku.¹⁸ Zato je dr. Jiří Král v vodniku po jugoslovanskem severnem Jadranu, ki ga je leta 1926, v sodelovanju s Češkoslovaško-jugoslovansko ligo izdal Klub češkoslovaških turistov, svaril bralce: »Ne govorite nemško in ne vzbujajte tako občutka, da ste pripadniki nemškega naroda!« (Král, 1926, 11).

Koliko je nacionalni faktor vplival na turistični promet oziroma je mogoče o fenomenu gospodarskega nacionalizma »svoji k svojim« govoriti tudi o turističnem nacionalizmu? Številni avtorji opisujejo prizadevanja nacionalističnih združenj, ki so svoja načela uveljavljala tudi v obliki masovnega turizma (Judson, 2002; Judson, 2006; Vari, 2006). Organizirali so izlete v »nacionalno relevantne« kraje in uporabljali usluge »nacionalno zavednih« organizacij ali posameznikov. Je to matrico možno uporabiti pri obravnavi češkoslovaškega turizma v severnem Jadranu v obdobju med svetovnima vojnama?

V povojnem času, ko je evropska diplomacija uspela urediti večino odprtih vprašanj in so se povečini že oblikovala pomembna meddržavna zaveznitva, sta Češkoslovaška in Kraljevina SHS (Jugoslavija) razvijali medsebojno prijateljsko politiko, kar se je odražalo tudi v turističnem sektorju. Ker državna politika ni bila sposobna načrtno podpirati medsebojnih turističnih interesov, je začela od leta 1922 Balneološka sekcija Društva jugoslovanskih zdravnikov v Pragi propagirati obisk jugoslovanske obale. Hkrati so o jugoslovanski jadranski obali izšli mnogi vodniki in druge publikacije.¹⁹ 18. marca 1925 je nastala praška sekcija Jadranske straže, organizacije, ki je imela svoj sedež v Splitu in ki je imela kot glavni cilj afirmacijo jugoslo-

18 O povezavi med identiteto, stereotipi in turizmom gl. Pitchford, 2008. O pomenu in mitologizaciji jezika v srednjeevropskem prostoru glej Kamusella, 2009.

19 O jugoslovanskih turističnih vodnikih, ki so izšli na Češkoslovaškem, glej Tchoukarinne, 2008.

vanskega *mare nostrum* (Jadranska straža, 1932, 447–448). Na Češkoslovaškem pa je bil njen namen, med drugim, ustvariti sliko Jadrana kot slovanskega morja. Zato so med Čehi in Slovaki, s poudarjanjem skupne slovanske nravi, propagirali letovanje ob jugoslovanski jadranski obali. Jadranska straža je v svojem istoimenskem glasilu zapisala: »Od sviju gostiju, što dolaze k nama, naročito su nam mila braća Čehoslovaci, s kojima nas vežu tradicije, krvna srodnost i gospodarska solidarnost. Naše je more i njihovo more. Oni su čedni i vrlo dobrog srca« (Jadranska straža, 1928, 153). Organizirali so predavanja, tematska srečanja, delili so turistične zgibanke in drugo propagandno gradivo ter predvajali diapozitive in filme. Prirejali so koncerte, veselice in srečanja med češkoslovaškimi in jugoslovanskimi delegacijami na najvišji ravni.²⁰

Te organizacije so v sodelovanju s Češkoslovaško-jugoslovansko ligo v Pragi odprle turistični urad Kraljevine Jugoslavije, ki ga je nato leta 1931 prevzelo Ministrstvo trgovine in industrije v Beogradu. Kljub temu so omenjena združevanja nadaljevala s svojim delom; z namenom, da bi širila turistično in kulturno ponudbo jugoslovanske obale, je Jadranska straža osnovala še publikacijo v češkem jeziku Slovanský Jadran, ki je začela izhajati v začetku leta 1932 (Jadranska straža, 1932, 447–448).

Tudi Češkoslovaško združenje bivših mornarjev (Československá obce bývalých námořníků – revolucionářů) je v sodelovanju z Jadransko stražo izdajalo svoj časopis v češkem jeziku, Moře Slovanum (Morje Slovanom), in je podobno kot zgoraj omenjene organizacije širilo v češkoslovaški javnosti povezanost z Jadranskim morjem (Albrecht, 2004, 521).

Kljub naporom pa zgodovinar Pavel Hradečný ocenjuje, da so bili turistični kontakti pod pričakovanji in še zdaleč niso prispevali k popularizaciji češkoslovaško-jugoslovanske vzajemnosti, saj se je razširilo mnenje, da so Čehi in Slovaki izbirali jugoslovansko obalo zaradi zmernih cen. Zato se je Večerník Českého Slova pritoževal, da v Dalmaciji označujejo Čehe za slovanske Žide (Hradečný, 1988, 120). V odgovor na taka govoričenja je Jadranska straža v članku Turizam na Primorju objavila podatke za gostovanja češkoslovaških turistov v jugoslovanskem severnem Jadranu v letu 1927. Število 8.106 gostov je bilo dvakrat višje od prejšnjega leta, ko jih je bilo 4.088. Bili so tako razdeljeni: v Crikvenici 2.454, v Baški 1.333, v Malinski 1.087, na Rabu 1.008, na Sušaku 955, v Selcah 342, v Novem (Novi Vinodolski) 301, v Kraljevicu 177, v Aleksandrovcu 72, na Krku 41 in v drugih kopalniških 336 (Jadranska straža, 1928, 153).

20 Med obiskom jugoslovanske delegacije na Češkoslovaškem konec oktobra in v začetku novembra 1930 se je zabave v Lucerni sredi Prage udeležilo preko tri tisoč ljudi, med katerimi številni ministri, kot npr. Kramář, Klofáč, Hodža, Šeba, predsednik češkoslovaškega senata Soukup, pomembni literati in predstavniki kulturne elite, vodstvo Sokola in hčerka predsednika Masaryka Alice (Jadranska straža, 1931, 4). Govor, ki ga je imel član jugoslovanske delegacije Niko Bartulović ob obisku v Pragi, je bil pod naslovom Jadran a Slované objavljen v 3. številki časopisa Češkoslovensko-jugoslovanska Revue leta 1931 in je v obliki separata na voljo v Slovanski knjižnici v Pragi.

Kljub prizadevanju skupne češkoslovaško-jugoslovanske turistične propagande, da bi češke in slovaške turiste usmerili na jugoslovansko jadransko obalo, so tudi italijanska letovišča vzhodnojadranskega območja ostala priljubljene turistične destinacije. Portorož in Opatija sta v nekaj letih dosegla predvojno raven obiskov in med številnimi gosti je odstotek tistih iz Češkoslovaške imel pomembno mesto. Kljub gospodarski krizi, ki je po padcu newyorške borze leta 1929, v začetku 30-ih let zajela tudi srednjo in vzhodno Evropo, je češkoslovaški turizem v Opatiji naraščal. Od 1. januarja do 31. oktobra 1932 je od skupnih 23.476 gostov kvarnersko letovišče obiskalo 3.711 gostov iz Češkoslovaške, v istem obdobju naslednjega leta, ko je dosegla kriza enega svojih vrhuncev, pa 3.824 (skupaj 24.121). Gostje s Češkoslovaške so bili leta 1933 po številu obiskovalcev na tretjem mestu za Madžari (5.630) in Italijani (4.620). Češkoslovaški konzul na Reki, ki so ga s češkoslovaškega zunanega ministrstva prosili za poročilo o lokalnem turističnem prometu, je uspeh pripisoval predvsem zajetni turistični promociji v srednjeevropskih državah (tradicionalni bazen turistov Opatije) in nizkim cenam ter raznovrstnim možnostim plačila, s katerimi so opatijski hotelirji kljubovali kriznemu obdobju (AMZV, 3). Obisk češkoslovaških gostov je bil najštevilnejši v juliju (572) in avgustu (1.294), ko je bil med tujimi gosti na prvem mestu in kljub deviznim težavam so češkoslovaški turisti veljali za dobre goste, ki niso varčevali z denarjem (AMZV, 4).

Obisk v najpomembnejšem turističnem središču kvarnerske riviere, Opatiji, se je naslednje leto še povečal, predvsem zaradi večjega števila madžarskih in domačih italijanskih gostov. Prvi so izkoristili obdobje zelo dobrih italijansko-madžarskih političnih in gospodarskih odnosov, ki so se pokazali tudi v turističnem sektorju na območju, ki je bilo tradicionalno zelo atraktivno za madžarski bazen. Gosti iz drugih krajev Italije pa so izkoristili ugodnosti, ki so jih dale na razpolago italijanske železnice, o katerih je češkoslovaški predstavnik na Reki ocenjeval, da so se sukale okrog 70%. V nasprotno smer so šle številke o turistih iz Češkoslovaške, Avstrije in Nemčije, tako da se je v letu 1934 pokazal precejšen padec češkoslovaških gostov. Teh je bilo tistega leta 2.262 (skupno 22.483), medtem ko jih je bilo leto prej 3.463 (skupno 20.502) (AMZV, 5). Podatki o številu celotnega letnega turističnega prometa se med različnimi viri ne ujemajo, vendar je mogoče videti, da se je število gostov iz Češkoslovaške postopoma manjšalo.²¹ Kljub večji prisotnosti gostov z drugih krajev pa hotelirji in gostinci niso bili popolnoma zadovoljni, saj je bila prejšnja raven obiska dosežena le z znižanjem sezonskih cen in s ponudbo plačila na obroke. Tudi v naslednjih letih pa kljub zadovoljivemu številčnemu obisku finančni učinek ni bil

21 Zgoraj navedeni podatki, ki jih navaja češkoslovaški konzulat na Reki, se ne ujemajo s številkami v študiji Avelini-Holjevac, 1998, 198, na podlagi virov Zavoda za statistiko občine Reka. Glede na odstopanja pri številu gostov gre verjetno za razliko pri upoštevanju obdobja, kajti podatki češkoslovaškega konzulata se večkrat nanašajo le na poletno sezono in torej upoštevajo le obdobje od maja do oktobra.

tako uspešen, ker so bila gostovanja vedno bolj omejena le na zelo kratka obdobja (1 ali 2 nočitvi) (AMZV, 6).

SKLEP

Že od začetka pojava modernih oblik turizma v severnem Jadranu so se na podlagi naravnih danosti teritorija in novih medicinskih trendov razvile nove destinacije zdraviliško-kopališkega značaja. Ob uspešnem razvoju turistične dejavnosti so se tudi obiskovalci iz Češke, in pozneje Češkoslovaške, aktivno vključevali v ta proces. Začeli so izhajati prvi turistični vodniki, ki so propagirali obisk teh krajev. Število gostov se je postopoma večalo in mnogi Čehi so sem prihajali bodisi kot investitorji v namestitvene infrastrukture kakor tudi uporabniki turističnih uslug. Pomembno vlogo so imeli tudi češki zdravniki, ki so sledili novim smernicam zdraviliškega in kopališkega turizma ter promovirali turistične destinacije v severnem Jadranu. Do prve svetovne vojne je opaziti zmerno naraščanje števila turistov iz Češke. Glede na število ostalih obiskovalcev v izpostavljenih primerih Opatije, Portoroža in Gradeža, so prav češki gosti eni izmed najbolj pogostih. Zato je na podlagi analiziranega primera mogoče pritrđiti vzorcu, da je ekonomsko razvito območje tisto, ki ima večje možnosti in interes za vlaganje v turistično industrijo ter izrabo turističnih uslug.

Prelom je pomenila prva svetovna vojna, ki je prekinila uspešen turistični razvoj območja. Kljub geopolitičnim spremembam, ki so nastopile v srednji Evropi, so turisti iz območja, ki se je združilo v Češkoslovaško republiko, še naprej ostali zvesti gosti ob severnem Jadranu. Na podlagi števila obiskovalcev in prikazanega interesa v vlaganje v turistične infrastrukture je mogoče pritrđiti tezi, da se zanimanje za ta prostor ni zmanjšalo. Vezi, ki so se spletle v predvojnem času, so, kljub medvojni prekinitvi in novem političnem zemljevidu Evrope, ohranjale povezovalni značaj tudi po vojni. Zato gre manjše število gostov v povojnih letih pripisati manjši finančni zmogljivosti in povojnim gospodarskim težavam, ki so prevevale evropske države. Med temi si je Češkoslovaška opomogla sredi 20-ih let in v naslednjem obdobju je bilo število češkoslovaških gostov v letoviščih severnega Jadrana med najvišjimi.

Po prvi svetovni vojni je prišlo tudi do novih nacionalnih okvirov. Nekdanje območje skupne države je razpadlo na več enot. Severnojadransko območje s priljubljenimi morskimi destinacijami je v veliki večini pripadlo Kraljevini Italiji. Kljub povojnim napetostim in nacionalnim trenjem pa je videti, da ta praviloma niso vplivala na turistični obisk tega območja. Nekatere organizacije, kot na primer Jadranska straža ali Češkoslovaško-jugoslovanska liga, so na podlagi nacionalne propagande, vezane na romantično izpostavljanje slovanske vzajemnosti, propagirale obisk jugoslovanske riviere, v nasprotju z letovišči, ki so bila priključena Italiji. Tako so na primer v letih 1929 in 1930, v času, ko so represivni ukrepi fašističnega režima proti slovanskemu manjšinskemu prebivalstvu v Italiji odmevali tudi v mednarodnem

kontekstu, celo spodbujali bojkot obiska italijanske obale (Keršič-Svetel, 1996, 16). Kljub temu, da bi bilo potrebno pojem nacionalnega turizma podrobneje analizirati, je na podlagi preučenih podatkov mogoče trditi, da negativna propaganda ni bistveno preusmerila toka češkoslovaškega turizma v druga, jugoslovanska, morska letovišča.

»TO THE MOST BEAUTIFUL SEA IN THE WORLD,
TO THE ADRIATIC«. PROCESSES OF TOURISM DEVELOPMENT
IN THE NORTHERN ADRIATIC BEFORE AND AFTER WWI:
CASE STUDY OF BOHEMIA AND CZECHOSLOVAKIA

Petra KAVREČIČ

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: petra.kavrecic@zrs.upr.si

Borut KLABJAN

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: borut.klabjan@zrs.upr.si

SUMMARY

The Northern Adriatic became an attractive tourist destination in particular in the second half of the 19th century when the area witnessed the emergence of first modern forms of tourism, with the most prominent being seaside spa tourism and bathing tourism. Their development was largely spurred by medical discourses on new beneficial practices such as bathing in sea water, mud or brine and enjoying the beneficial effects of seaside air. Such health improving methods not only helped people to overcome many illnesses of that time, but also facilitated the promotion of seaside resorts.

The article focuses on the tourism development in the Northern Adriatic in relation to Bohemia and later on Czechoslovakia, and studies the popularity of and familiarity with the Northern Adriatic area as a tourist destination. The research takes into consideration the period spanning from the initial phases of modern tourism development, when the afore-mentioned areas formed part of the same political entity (Austria-Hungary), to the mid-1930s. The end of WWI brought about the disintegration of the common Habsburg monarchy, with Bohemia uniting with Slovakia in Czechoslovakia, and the major part of the eastern Northern Adriatic being ceded to the Kingdom of Italy. The new, post-war situation however did not break the tourist ties between the two areas.

In the Dual Monarchy, the Bohemian lands were considered as one of the most economically prosperous areas, which enabled their population to invest in tourism infrastructure on the one hand and to enjoy the tourist offer on the other. The Northern Adriatic was an interesting region for Bohemian and later on Czechoslovak investors and tourists both before and after WWI. Until the war, Bohemians were among not only the most numerous visitors to seaside resorts mentioned in the article, but also the most important investors in accommodation facilities. The end of the war gave rise to a new political situation in Europe. Despite the new political map, the interest of Czechs to visit the Northern Adriatic resorts did not die out. Czech guests mostly ignored the suggestions to boycott the seaside resorts since then located in Italy and remained one of their most frequent visitors.

Key words: Tourism, Northern Adriatic, Istria, Grado, Gulf of Kvarner, Trieste, Bohemia, Czechoslovakia, second half of the 19th century, period after WWI

VIRI IN LITERATURA

- AMZV, 1** – Archiv ministerstva zahraničních věcí (AMZV), Fond Jugoslávie, ZÚ Bělehrad 1919–1948, fascikel 24, podfascikel Rijeka, dok. št. 316, z dne 9. 5. 1919.
- AMZV, 2** – AMZV, Fond Jugoslávie, ZÚ Bělehrad 1919–1948, fascikel 24, podfascikel Rijeka, dok. št. 333, z dne 13. 5. 1919.
- AMZV, 3** – AMZV, Fond Taliansko, ZÚ Řím 1919–1948, fasc. 36, dok. št. 2164/33, z dne 28. 11. 1933.
- AMZV, 4** – AMZV, Fond Taliansko, ZÚ Řím 1919–1948, fasc. 36, dok. št. 1800/33, z dne 27. 9. 1933.
- AMZV, 5** – AMZV, Fond Taliansko, ZÚ Řím 1919–1948, fasc. 36, dok. št. 1804/34, z dne 20. 9. 1934.
- AMZV, 6** – AMZV, Fond Taliansko, ZÚ Řím 1919–1948, fasc. 36, dok. št. 275/35, z dne 19. 2. 1935.
- ANM, 1** – Archív Národního muzea (ANM), Fond Odon Pára, škatla 3, fasc. Československá kolonie v Terstu, 1907–1939.
- ANM, 2** – ANM, Odon Pára, škatla 3, fasc. št. 2.
- AST, 1** – Archivio di Stato di Trieste (AST), Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), št. 784.
- AST, 2** – AST, ÖS, Band LII, Heft 1, 1896.
- AST, 3** – AST, ÖS, Band LXXIX, Heft 2, 1903.
- Bollettino di Portorose (1922a)**: Bollettino di Portorose ed elenco dei forestieri: Riviera istriana, 1, 15. 6. 1922. Portorose, La commissione di cura, 2.

- Bollettino di Portorose (1922b):** Bollettino di Portorose ed elenco dei forestieri: Riviera istriana, 6, 30. 9. 1922. Portorose, La commissione di cura, 2.
- Bollettino di Portorose (1923a):** Bollettino di Portorose ed elenco dei forestieri, Riviera istriana, 3, 1. 7. 1923. Portorose, La commissione di cura, 3–4.
- Bollettino di Portorose (1923b):** Bollettino di Portorose ed elenco dei forestieri, Riviera istriana, 4, 15. 7. 1923. Portorose, La commissione di cura, 3–5.
- Bollettino di Portorose (1923c):** Bollettino di Portorose ed elenco dei forestieri, Riviera istriana, 5, 31. 7. 1923. Portorose, La commissione di cura, 3–4.
- Bollettino di Portorose (1923d):** Bollettino di Portorose ed elenco dei forestieri, Riviera istriana, 7, 31. 8. 1923. Portorose, La commissione di cura, 3.
- Bollettino di Portorose (1924):** Bollettino di Portorose ed elenco dei forestieri, Riviera istriana, 9, 4. 10. 1924. Portorose, La commissione di cura, 5.
- Češkoslovensko-jugoslavenska Revue (1931):** Jadran a Slované. Češkoslovensko-jugoslavenska Revue, januar 1931, 3.
- DAR, 1** – Državni arhiv u Rijeci (DAR), 174, Fond Lječilišno povjerenstvo Opatija, La Riviera del Carnaro, 6. 1. 1926.
- DAR, 2** – DAR, 174, Fond Lječilišno povjerenstvo Opatija, št. 9.
- DAR, 3** – DAR, 174, Fond Lječilišno povjerenstvo Opatija, št. 12.
- Edinost (1910a):** Edinost, 16. 10. 1910. Trst, 6.
- Edinost (1910b):** Edinost, 20. 11. 1910. Trst, 6.
- Edinost (1911):** Edinost, 9. 4. 1911. Trst, 7.
- Fučik, M. (1912):** Přímoř a Dalmatsko. Praktický průvodce po slovanském jihu. Praha, Hajn.
- Jadranska straža (1928):** Turizam na Primorju. Jadranska straža, maj 1928, 153.
- Jadranska straža (1931):** Prag za naš Jadran. Jadranska straža, januar 1931, 2–4.
- Jadranska straža (1932):** Čehoslovaci za naš Jadran. Jadranska straža, decembar 1932, 447–448.
- L'indicatore di Portorose (1911):** L'indicatore di Portorose. Stagione d'estate 1911, 1. Portorose, La Commissione di cura.
- Lista dei forestieri (1920):** Lista dei forestieri della stazione climatica e balneare Portorose presso Trieste e di Brioni presso Pola, Riviera istriana, 14, 14. 9. 1920, 2.
- NUK, 1** – Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana (NUK), Österreichische Statistik (ÖS), Band XXXI, Heft 4, 1889.
- NUK, 2** – NUK, ÖS, Band XCII, Heft 2, 1907–1910.
- NUK, 3** – NUK, ÖS, Band 11, Heft 2, 1912, Neue Folge.
- NUK, 4** – NUK, ÖS, Band 14, Heft 2, 1913, Neue Folge.

- Albrecht, S. (2004):** Böhmen liegt am Meer. Bemühungen um den Aufbau einer eigenen tschechoslowakischen Hochseeschiff fahrt in der Zwieschenkriegszeit. Österreichische Osthefte, 4. Wien, 515–535.
- Avelini-Holjevac, I. (1998):** Statistische Analyse der Tourismusedwicklung an der Riviera von Opatija. V: Jordan, P., Peršič, M. (ur.): Österreich und der Tourismus von Opatija (Abbazia) vor dem Ersten Weltkrieg und zur Mitte der 1990er Jahre. Frankfurt am Main, Peter Lang GmbH, 197–224.
- Battilani, P. (2001):** Vacanze di pochi, vacanze di tutti. L'evoluzione del turismo europeo. Bologna, Società editrice il Mulino.
- Baxa, C. (1914):** Führer durch Portorose, mit Situationsplan und zahlreichen Abbildungen. Triest, Buch- und Kunstdruckerei L. Herrmanstoreer.
- Baxa, C. (1920):** Guida di Portorose. Capodistria, Stabilimento Tipografico Nazionale Carlo Priora.
- Baxa, C. (1924):** Guida d'Abbazia. Abbazia, stazione climatica e balneare di primissimo ordine. Riviera di Carnaro, Stabilimento Tipografico Nazionale Carlo Priora.
- Berend, I. T. (1998):** Decades of Crisis. Central and Eastern Europe before World War II. Berkeley - Los Angeles - London, University of California Press.
- Blažević, I. (1976):** Opatija – Razvoj turizma. Radovi Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu, 13. Zagreb, 266–298.
- Blažević, I. (1987):** Povijest turizma Istre i Kvarnera. Opatija, »Otokar Keršovani«.
- Boemo, A. (1992):** Ritorno a Grado, un secolo di turismo. Monfalcone, Edizioni della Laguna.
- Boyer, M. (1997):** Il turismo dal Grand Tour ai viaggi organizzati. Trieste, Universale Electa - Gallimard.
- Carmichael, C. (1991):** Angleška gentleman na potovanju po slovenskih krajih leta 1737. Zgodovinski časopis, 45, 1. Ljubljana, 41–46.
- Cavalcanti, M. L. (2003):** Traguardi consolidati e problemi irrisolti della storia economica del turismo. V: Leonardi, A., Heiss, H. (ur.): Tourismus und Entwicklung im Alpenraum, 18.–20. Jh. Beiträge des ständigen Seminars zur Wirtschafts- und Unternehmensgeschichte in den Alpen in Neuzeit und Gegenwart, Tourism & museum. Studienreihe des Touriseum. Innsbruck, Studien, 43–81.
- Chrudina, L. (2003):** Historie Chorvatsko-českých mořských lázní Baška na ostrově Krku. Praha, Sdělovací technika.
- Chrudina, L. (2004):** Slečna doktorica. Praha, Sdělovací technika.
- Čeč, D. (2009):** Postojna okoli leta 1909. V: Fikfak, J. (ur.): Postojna: upravno in gospodarsko središče. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 33–56.
- Gajanová, A. (1967):** ČSR a středoevropská politika velmocí (1918–1938). Praha, Academia.

- Glax, J. (1905):** Winter health and Sea bathing Resort Abbazia. A guide for visitors. Abbazia, Commission Abbazia.
- Gombač, B. (2007):** Atlante storico dell'Adriatico orientale. Pontedera, Bandecchi & Vivaldi.
- Gottsmann, A. (1998):** Die Entwicklung Abbazias zum Kurort. V: Jordan, P., Peršić, M. (ur.): Österreich und der Tourismus von Opatija (Abbazia) vor dem Ersten Weltkrieg und zur Mitte der 1990er Jahre. Frankfurt am Main, Peter Lang GmbH, 85–126.
- Grado (1914):** Bagno di spiaggia e luogo di cura Grado nel Litorale Austriaco. Stabilimento tipografico Seitz succ. Gorizia, A MUSIG.
- Herr, J. C. (2001):** La laguna di Grado. Impressioni di viaggio. V: Bressan, M. (ur.): Grado e Aquileia tra '800 e '900. Gorizia, Edizioni della Laguna, 45–56.
- Hofmeister, R. R. (1925):** Ostrov Ráb perla Adrie. Praha, Tiskem a nákladem Pražské akciové tiskárny.
- Hradečný, P. (1988):** Politické vztahy Československa a Jugoslávie v letech 1925–1928 v zahraničním i vnitřním kontextu. Praha, Academia.
- Jihoslovansko-italská otázka (1919):** Jihoslovansko-italská otázka. Praha, Sekcija za narodnu obranu juhoslov. spolku Jugoslavija.
- Judson, P. (2002):** »Every German visitor has a *völkisch* obligation he must fulfill«: Nationalist Tourism in the Austrian Empire, 1880–1918. V: Koshar, R. (ur.): Histories of Leisure. Oxford - New York, Berg.
- Judson, P. (2006):** Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria. Cambridge, Harvard University Press.
- Kamusella, T. (2009):** The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe. Basingstoke - New York, Palgrave Macmillan.
- Kann, R. A. (1974):** A History of the Habsburg Empire 1526–1918. Berkeley - Los Angeles - London, University of California Press.
- Karník, Z. (2003):** České země v éře první Republiky. Díl první. Praha, Libri.
- Keršič-Svetel, M. (1996):** Češko-slovenski stiki med svetovnjima vojnama. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Král, J. (1926):** Průvodce po jihoslovanském Horním Jadranu. Praha, Klub Čsl. turistů.
- Laurenčič, J. (1901):** Od Tater k Adrii. Praha, Vilímek.
- Lego, J. (1887):** Průvodce po Slovinsku. Praha, F. Šimáček.
- Levental, Z. (1989):** Britanski putnici u našim krajevima, od sredine XV do početka XIX veka. Gornji Milanovac, Dečje novine.
- Ljuca, A. (2006):** Češi a počátky turismu v Bosně a Hercegovině. V: Štěpánek, V. et al. (ur.): Studia Balcanica Bohemo-Slovaca VI. Sborník příspěvků z šestého mezinárodního balkanistického sympozia konaného v Brně 25.–27. dubna 2005. Brno, Matice moravská, 253–266.

- Luchitta, A. (1995):** »Il ponte dell'arcobaleno« (la ferrovia Cervignano–Belvedere). V: Bressan, M., Luchitta, A. (ur.): Come viaggiavamo. Treni e Turismo tra Ottocento e Novecento. Monfalcone, Edizioni della Laguna, 62–70.
- Marin, B. (1972):** Nell'80° anniversario dell'Azienda di cura e Soggiorno di Grado. Grado, Azienda di Cura e Soggiorno di Grado.
- Mihajlović, H. (1998):** Die Gäste Abbazias vor dem Ersten Weltkrieg. V: Jordan, P., Peršić, M. (ur.): Österreich und der Tourismus von Opatija (Abbazia) vor dem Ersten Weltkrieg und zur Mitte der 1990er Jahre. Frankfurt am Main, Peter Lang GmbH, 157–167.
- Muzur, A. (1998):** Kako se stvarala Opatija. Prilozi povijesti naseljevanja, grada i zdravstvenog turizma. Opatija, Katedra Čakavskog sabora.
- Nečas, C. (1989):** Na pragu češko-slovenskih finančnih stikov. Zgodovinski časopis, 43, 1. Ljubljana, 49–57.
- Neruda, J. (1950):** Obrazy z ciziny. Praha, Československý spisovatel.
- Petrbok, J. (1922):** K Jadranu. Dojmy, práce a zkušenosti výpravy skautů-socialistů na Bašku. Praha, Skaut Průkopník.
- Pitchford, S. (2008):** Identity Tourism. Imaging and Imagining the Nation. Bingley, Emerald.
- Pucer, A. (1985):** Portorož – Sto let organiziranega turizma. Koper, Pokrajinski arhiv.
- Pupini, O. (1910):** Portorose in Istrien, Klimatischer Kurort, See- und Solbad. Wien - Leipzig, A. Hartlebens Verlag.
- Simon, J. (1931):** Dvojí cesta na Jadran a Slovanský Jih. Cestovní zápisky z let 1928 a 1929. Prostějov, samozaložba.
- Sobe, W. N. (2006):** Slavic Emotion and Vernacular Cosmopolitanism: Yugoslav Travels to Czechoslovakia in the 1920s and 1930s. V: Gorsuch, E. A., Koenker, P. D. (ur.): Turizm: The Russian and East European Tourist under Capitalism and Socialism. Ithaca - London, Cornell University Press, 82–96.
- Studen, A. (2006):** Vpliv železnice na potovalno kulturo ter začetke turizma v 19. stoletju. Kresalov zbornik, Prispevki za novejšo zgodovino, 46, 1. Ljubljana, 51–64.
- Šulc, Č. (1913):** Šulcův ilustrovaný průvodce Dalmacie s Terstem, Istrií, s pobřežím chorvatským a výletem do Cetyně a Bosna s Hercegovinou. Praha, Čeněk Šulc a spol.
- Tchoukarine, I. (2008):** Inertie et variations sur un long terme: les publications touristiques tchèques sur la Yougoslavie de l'entre-deux-guerres aux années 1980. V: Tchoukarine, I. (ur.): Entre mythe et réalité: les relations culturelles et politiques entre les Tchèques et les Slaves du Sud de l'Ex-Yougoslavie aux 19e et 20e siècles. Prague, Études du CEFRES n° 11, 23–40.

- Tissot, L. (2003):** Storia del turismo e storia economica: considerazioni metodologiche ed epistemologiche. V: Leonardi, A., Heiss, H. (ur.): *Tourismus und Entwicklung im Alpenraum, 18.–20. Jh. Beiträge des ständigen Seminars zur Wirtschafts- und Unternehmensgeschichte in den Alpen in Neuzeit und Gegenwart, Tourism & museum. Studienreihe des Touriseum. Innsbruck, Studien, 23–41.*
- Urbain, J. D. (2003):** *At the beach.* Minneapolis - London, University of Minnesota Press.
- Vari, A. (2006):** From Friends of Nature to Tourist-Soldiers. Nation Building and Tourism in Hungary, 1873–1914. V: Gorsuch, E. A., Koenker, P. D. (ur.): *Turizm: The Russian and East European Tourist under Capitalism and Socialism.* Ithaca - London, Cornell University Press, 64–81.
- Vasko-Juhász, D. (2006):** *Die Südbahn, ihre Kurorte und Hotels.* Wien, Böhlau.
- Väter, K. (1909):** *Mořské lázně Grado u Terstu.* Praha, samozaložba.
- Vukonić, B. (2005):** *Povijest hrvatskog turizma.* Zagreb, Prometej.
- Zakošek, B. (2005):** *Opatijski album. Dugo stoljeće jednog svjetskog lječilišta.* Rijeka, Državni arhiv.